

Een historische terugblik in vogelvlucht

Elk landschap is aan verandering onderhevig, ook het duinlandschap. Alleen van het duinlandschap verwacht 'men' dit het minst, omdat in woord en geschrift altijd hoog wordt opgegeven van het 'natuurlijk karakter'. Anders gezegd: de mens als grote landschapsveranderaar is met zijn vingers van dit natuurlandschap afgebleven. Niets is echter minder waar. Dit artikel biedt in grote lijnen de grote veranderingen die de laatste eeuwen in de Kennemerduine zijn opgetreden en geeft aan wat de gevolgen voor de broedvogels zijn geweest.

De wulp is geheel uit de duinen verdwenen, evenals andere kenmerkende duinvogels die amper dertig jaar geleden nog heel gewoon waren. FOTO: HANS SCHOUTEN

DE VROEGSTE PERIODE (TOT CA 1800)

De oudste systematische beschrijving van het Hollandse duingebied stamt uit 1798. Ten behoeve van de "vruchtbaarmaking" van de duinwildernis trok de beroemde landbouwkundige Jan Kops het hele Hollandse duingebied door en legde de toestand vast in het rapport *De tegenwoordige staat der duinen*. De duinen bij Haarlem beschreef hij als: "Eene woestijn die uit enkel hooge en rauwe zandbergen bestaat".

Welke vogels leefden in deze zandzee?

Dat zijn er niet veel geweest. We moeten het doen met schaarse aanwijzingen in de oude literatuur en verder vooral afgaan op de habitateisen van vogels. Het geschetste beeld kan dus niet anders zijn dan onvolledig, grof en speculatief.

De meest bijzondere en aan uitgestrekte stuifzanden aangepaste vogelsoort is de duinpieper. Volgens Van Wickevoort Crommelin en andere 19^e eeuwse duinvogelaars was dit een gewoon vogeltje dat overal in het zeeduin voorkwam, dus hoogstwaarschijnlijk ook al in de hier beschreven periode. Mogelijk dat ook het steppehoentje in invasiejaren hier broedde. We weten dit van beide soorten met zekerheid echter pas uit de 19^e eeuw. Andere pioniersoorten van kaal zand zijn de drie soorten plevieren, waarvan de kleine plevier gebonden is aan vers blootgestoven natte valleien, de bontbekplevier kan ook in geheel droge stuifduinen broeden, samen met de scholtekster, en de strandplevier, die vooral in de vroeger veel geleidelijker overgangen van het hoge strand en het duingebied tot broeden kwam. Ook de sterns broedden in

kleine kolonies. De visdief in droge valleien dicht bij zee, de dwergstern op schelpenbanken op het hoogstrand of in inhammen in de buitenste duinenrij, in de zogenaamde 'schuitengaten', zoals het Houtglop vroeger vermoedelijk geweest is. De zilvermeeuw zal ook ongetwijfeld pogingen hebben gedaan broedkolonies te stichten in met helmpollen begroeide duinen, maar de voedzame eieren waren gewild bij de plaatselijke bevolking. In de soms metershoge, verticale stuifwanden moeten kleine kolonies oeverzwaluwen hebben gebroed, die boven duinmeertjes en natte valleien foerageerden. Er zijn diverse aanwijzingen dat ook witte kwikstaarten in dit biotoop kunnen broeden. Natuurlijk was het niet alles zand dat er blonk. Ook schaars begroeide, door konijnen en vee kortgehouden gedeelten, al dan niet in en langs natte duinvalleien kwamen in deze zandzee voor. Hier broedden vermoedelijk soorten als griel (al genoemd in de 16^e eeuw) en wulp, maar deze laatste waarschijnlijk in veel lagere aantallen dan in de eerste helft van de 20^e eeuw, getuige beschrijvingen uit de periode toen het nog extreem stooft op Terschelling. Ook tapuiten moeten hier toen al in konijnenholen hebben gebroed. Duindoornstruwelen moeten er al heel vroeg geweest zijn. De sprinkhaanzanger, als bekende broedvogel van duindoorn, had volgens WINKLER (1865) bij Haarlem zelfs een lokale volksnaam, namelijk 'stapel', en zou in "doornstruiken langs de strandreep, in duinpannen en het eikenhout aan de binnenduinkant" broeden. In dit laatste biotoop zouden we tegenwoordig eerder de boomleeuwerik verwachten. Zelfs jeneverbesstruwelen kwamen toen op vrij grote schaal voor, en vormden mogelijk een onderdeel in de cyclische successie, als op een duindoornfase volgend stadium, zoals tegenwoordig gevormd door duinroosvelden (ZAGWIJN, 1984). Naar de broedvogelsamenstelling daarvan kunnen we slechts gissen. Misschien broedde hier wel de grauwe klauwier of zelfs de klaptekster (hoewel daar nauwelijks concrete aanwijzingen voor zijn gevonden), de ransuil of de roodborsttapuit. Vermoedelijk heeft de opkomst van de intensieve konijnteelt het einde van deze struwelen betekend, hoewel er nog her en

der in de duinen enkele struiken overleven. In en langs de natte duinvalleien en duinmeertjes, die in de vroege periode tot wel een derde deel van het oppervlak van de duinen uitmaakten, zal de broedvogelbevolking vermoedelijk veel minder uitbundig geweest zijn dan tegenwoordig. Riet- en wilgenmoerassen zullen er door de grote graasdruk vermoedelijk nauwelijks geweest zijn, en het regen- en grondwater was toen nog echt voedselarm. Paapje, Kievit, tureluur, grutto, wulp, misschien kempiaan en dodaars zullen daar vermoedelijk wel gebroed hebben. Mogelijk ook zomer- en wintertaling en slobeend. De bergeend zal in het aanpalende duin in konijnenholen gebroed hebben, als de Duinmeiers dat tenminste niet ontdekten. De grauwe kiekendief is mogelijk de enige broedende roofvogel geweest, hoewel misschien ook de velduil wel in de begroeide, vochtige delen voorkwam.

De extensieve (winter)begrazing zal voor een uitbundig insectenleven hebben gezorgd van aas- en mestkevers en bloembezoekende insecten. Veel van de genoemde vogels zullen van dit rijkelijk voorhanden zijnde voedsel gebruik hebben gemaakt.

DE NEGENTIENDE EEUW: DUINEN WANDELLEN NIET MEER

Uit veel historische bronnen blijkt dat het wandelen van de duinen in deze eeuw meer en meer een uitzondering werd, in plaats van het normale beeld. Tot op de dag van vandaag is nog niet goed duidelijk welke rol de mens hierin had, en welke de natuur. Om met dat laatste te beginnen: rond 1800, andere bronnen spreken van 1850, eindigt de 'Kleine IJstijd': een koude, stormachtige periode. Mogelijk zou door verminderde stormfrequentie de begroeiing meer greep op het kale zand hebben gekregen, waardoor het wandelen geleidelijk aan stopte. Maar volgens sommige paleoklimatologen volgt doorgaans op een koude periode, juist een onrustige periode met veel stormen. Ook het feit dat de 'derde hoofdverstuivingsfase' van de Jonge Duinen samenvalt met de 19^e eeuw, wijst niet op een klimatologische hoofdoorzaak van het tot stilstand komen van de duinen. Er is in de 19^e eeuw sprake van een veel diverser landschap dan daarvoor. Behalve het vanouds voorkomende woeste, stuivende, natte duinlandschap, komen er nu door extensieve veeteelt, land- en bosbouw enkele belangrijke nieuwe biotopen bij. De vogelwereld zal hier ongetwijfeld van geprofiteerd hebben.

De vogels van de woeste, stuivende en natte duinen zullen in aantal achteruit zijn

gegaan, maar er zullen geen soorten verdwenen zijn. We weten voor deze eeuw zeker dat er duinpiepers in de vastelandsduinen broedden.

Het steppehoentje, dat in 1863 in meerdere, mogelijk vele paartjes broedde in de duinen bij Zandvoort, is natuurlijk je reinste woestijnvogel. DROSTE-HULSHOFF (1869) schrijft: "*Deze duinen zijn zeer dicht begroeid, met vele kleine aardappellandjes waar de hoenders zich graag ophielden.*" Ze bezochten het strand en de zeeduinen niet. Als gevolg van verstoring door jacht trad verplaatsing naar Noordwijk op. Ook in 1859 (juli) een paar in de duinen bij Zandvoort (waarschijnlijk broedgeval, maar eieren uitgehaald). Van deze zeldzame oostelijke invasiegast is ook nog in 1888 een invasie met broedgevallen geweest. Nadien zijn alleen nog maar enkele losse individuen gemeld.

Het nieuwe element van de soms natte, uitgestrekte, licht bemeste duinweiden met extensieve veeteelt, zal ongetwijfeld een klassieke weidevogelgemeenschap hebben geherbergd, compleet met kritische soorten als kempiaan en watersnip, mogelijk aangevuld met paapje. De wulp zal hier vooral gefoerageerd hebben en gebroed in het aanpalende duin, evenzo de scholekster. In zeer natte voorjaren zullen deze ondiepe iets voedselrijkere plassen een waar eldorado voor eenden, zoals zomer- en wintertaling, slobeend, bergeend, wilde eend en doortrekkende steltlopers geweest zijn. Menig weidevogel- en eendenpul zal door de lokale grauwe kiekendief weggesnaaid zijn.

Wanneer in de winter en het vroege voorjaar de duinvalleien en aangrenzende polders te nat waren voor de weidegang werden schapen en koeien naar de hogere delen gebracht. Dit heeft grote invloed gehad op de vegetatiesamenstelling en -structuur, de bloemrijkdom en op de verstuiving van het duin. Veeparasieten konden nog niet bestreden worden. Veel dieren gingen onherroepelijk in het duin dood en werden of daar achtergelaten of niet gevonden. Er waren zelfs speciale, geïsoleerde valleien waar aan de veepest lijdende koeien werden gehuisvest, zoals het Pescuvlak bij Wijk aan Zee, een verbastering van Pestschuur. Een rijke fauna profiteerde van deze nog niet door chemicaliën bedorven lijken: allerlei insecten (doodgravers), maar ook roofvogels, zoals de zeearend. Ook de mestkeverfauna moet naar hedendaagse begrippen ongehoord rijk en talrijk zijn geweest. Vogelsoorten die van dit alles profiteerden waren onder andere griel, wulp, steenuil, wellicht kerkuil – zou in konijnenholen hebben gebroed – grauwe kiekendief,

nachtzwaluw, grauwe klauwier, mogelijk klapekster (in ieder geval als wintergast). Voor de vogels belangrijke aspecten van de aardappelteelt waren vooral de akkeronkruiden, maar ook de toegenomen dekking en broedgelegenheid, door de beplanting van wallen, maar vooral door spontane opslag van duindoorn op verlaten velden en op na roofofbouw verlaten hellingen. Hiervan profiteerden onder andere patrijs, fazant, fitis, grasmus, kneu, geelgors en andere zaadeters.

Het derde nieuwe biotoop zijn de uitgestrektere, maar nog jonge loof- en naaldbossen. De broedvogelbevolking daarvan behoeft geen nadere toelichting, hoewel

het menigeen zal verbazen dat de wielewaal daar vele malen talrijker voorkwam dan tegenwoordig; met name in de natte duinberkenbosjes.

DE TWINTIGSTE EEUW HET VERVAL VAN DE DUINEN

In de twintigste eeuw heeft een gigantische verarming van het duingebied en zijn broedvogelbevolking plaatsgehad. Zeer belangrijke factor hierin was de waterwinning, die in ons gebied steeds het karakter van roofofbouw heeft gehad, dat wil zeggen de voorraad grondwater werd almaar kleiner. Vooral hierdoor, maar ook door de aanleg van het Noordzeekanaal trad een catastrofale verdroging van het duingebied op, waardoor vrijwel alle aan water of zelfs vocht gebonden vogels verdwenen. Aan het stuiven van de duinen werd nu op een ongehoord rigoureuze manier een definitief eind gemaakt, van Provinciale wege verplicht en financieel ondersteund, met de zogenaamde 'Duinverordening'. In het aanpalende Noord-Hollands Duinreser-

De bergeend bivakkeert nog in de duinen, zij het in kleine aantallen.

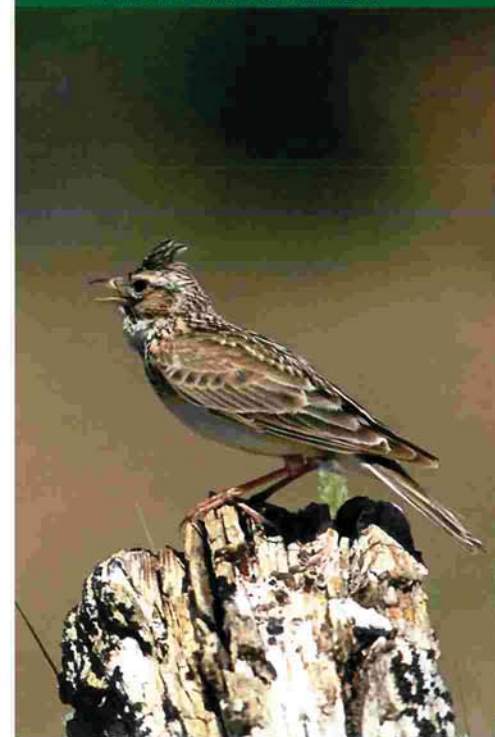
ALLE FOTO'S OP DEZE PAGINA'S: FRITS VAN DAALEN

Boven: roodborsttapuit. Links: grauwe klauwier.

Onder: veldleeuwerik. Het paapje (boven) en de (tapuit) zijn beide uit de duinen verdwenen.

vaat werd bijvoorbeeld in de periode 1893-1923 de oppervlakte stuivend zand, het zogenaamde 'witveld', teruggebracht van 494 ha naar 129 ha! Thijsse sprak in 1920 van "legioenen zwaar bewapende duinontginners", maar de intensiteit waarmee zelfs het allerkleinste stuifplekje in de decennia daarna na elke winter weer werd vastgelegd grensde aan het paranoïde. Behalve dat hiermee definitief het natuurlijke mechanisme van natte duinvalleivorming een halt werd toegeroepen (de verdroging was lang niet zo desastreus geweest als dit niet was gebeurd), verdwenen hiermee ook de pionierlevensgemeenschappen, de broedvogels inclusief. Zo kon de eerste directeur van het toenmalige Nationale Park De Kennerduinen, Roderkerk, verhalen dat de strandplevier in de jaren 1920 nog in de zeereep broedde, maar dat hij daarna door de toegenomen begroeiing was verdwenen. Ook de duinpieper verdween tussen 1925 en 1935 definitief als broedvogel (VLEK, 2005). Uiteraard was het ook spoedig gedaan met de kritische weidevogels van de grote valleien. Alleen de droogteminnende scholekster en de weinig kritische Kievit hielden het hier nog uit.

Al in eerdere verordeningen werd het weiden van vee in het duin beperkt, maar in de loop van deze eeuw, vermoedelijk al in het begin, verdween de beweiding geheel. Het zal toen snel gedaan zijn met de bijbehorende insectenfauna. Mede hierdoor zien we nu één voor één de hiervan afhankelijke broedvogels verdwijnen: griel, grauwe kiekendief, steenuil, nachtzwaluw, grauwe klauwier. Men kan stellen dat deze veranderingen zich vooral in de eerste helft van de eeuw voltrokken. Maar na de Tweede Wereldoorlog deden zich evenzeer ingrijpende veranderingen voor. De duinen werden ontdekt als recreatiegebied.

De al genoemde Roderkerk, richtte het gebied zodanig in met recreatievoorzieningen dat er nauwelijks nog wijkplaatsen voor schuwe vogels en andere dieren overbleven. Van niet te onderschatten belang is ook het voorkomen van twee grote epidemieën onder de konijnen geweest, waardoor de stand gedurende tientallen jaren extreem laag was. Hierdoor, door het nog steeds doorgaande intensieve vastleggingsbeheer, door de luchtverontreiniging en door de klimaatverandering van de laatste twee decennia is het duin aan het eind van de eeuw onherkenbaar veranderd. Het is een droog, bos- en struweelrijk, bloemarm, volkomen gefixeerd heuvellandschap geworden, op regelmatige afstanden, als een ruitenpatroon door verharde wegen en paden doorsneden en daardoor drukbezocht. De dichte begroeiing maakt een

Boven: blauwborst. Onder: geoorde fuut.

ALLE FOTO'S OP DEZE PAGINA: FRITS VAN DAALEN

De kleine plevier is een pioniersoort op kaal zand en gebonden aan vers blootgestoven natte valleien.

hoog roofdierenbestand mogelijk: vos, bunzing, wezel, zelfs boommarter, havik, buizerd, bosuil.

Zelfs de dertig jaar geleden nog gewone, kenmerkende duinvogels als wulp, tapuit en paapje zijn nu geheel verdwenen. Slechts enkele kenmerkende soorten resten nog: bergeend, scholekster, patrijs, boomleeuwerik en roodborsttapuit, zij het meestal in lage aantallen.

DE EENENTWINTIGSTE EEUW: HERSTEL?

Natuurlijk zijn de duinen nog steeds extreem vogelrijk. In een recent SOVON-rapport valt te lezen dat maar liefst 70 procent van alle broedvogelsoorten in de Nederlandse duinen broedt; en dat op een oppervlakte van maar 1,5 procent van ons land. Maar waar het om gaat is dat juist de meest kenmerkende soorten het duin hebben verlaten. De duinavifauna is steeds meer op de gemiddelde avifauna van ons land gaan lijken. Deze nivellering is wel degelijk als een verarming te beschouwen, temeer omdat dit ook voor de meeste andere diergroepen net zo geldt.

Kunnen we wat van die vergane glorie herstellen? En zo ja, welke periode kiezen we dan als referentie? Het antwoord op de eerste vraag is een duidelijk 'ja'. Sterker nog, de duinbeheerders zijn hier al zo'n 10 – 15 jaar mee bezig.

Voor ons Nationaal Park is het stoppen van de waterwinning in 2002 van het aller-grootste belang. We hebben sindsdien weer forse natte duinvalleien met bijbehorende flora en fauna.

Van cruciaal belang is verder de uitkomst van de twee lopende experimenten met het weer laten wandelen van de duinen (zie artikel ARENS & SLINGS op pagina 167). Als we dit onder de knie krijgen en als het klimaat geen roet in het eten gooit, kunnen we ook weer op grotere schaal de wandelende duinen herstellen. We denken momenteel aan het noordwestelijk deel van het park. We zijn dan tevens verzekerd van het continue nieuw vormen van pioniermilieus, zowel droge als natte, en het is dan aan de planten en dieren om die weer te bevolken.

Met de in 2005 ingestelde gebiedsdekkende integrale begrazing met koeien en paarden hebben we de extensieve begrazing van de 19^e eeuw en eerder weer teruggebracht, maar nu zo dat we deze maatregel optimaal kunnen instellen op natuurrendement: een winstpunt ten opzichte van vroeger.

Natuurlijk blijft er nog genoeg te doen. Twee ongemeen belangrijke zaken zijn het instellen van een recreatieve zoning,

zodat er ook weer rustige stukken duin voor de fauna ontstaan, en het herstellen van de 'duinmotor', dat wil zeggen het herstellen van de duinvorming in de zeereep, zodat ook weer langs natuurlijke weg nieuwe wandelende duinen kunnen ontstaan. Dit zijn de twee zwaarste kluiten voor de komende vijf jaar. Daarnaast binden we ook steeds actiever de strijd aan met het almaar sneller dichtgroeien van het duin met struiken en bomen.

De beheerders zijn begonnen met de exoten, zwarte den en Amerikaanse vogelkers, maar ook inheemse soorten zullen er aan moeten geloven. We doen dit op een zo natuurlijk mogelijke manier, bijvoorbeeld door begrazing. We verwachten echter dat dit met de huidige diersoorten onvoldoende zal lukken. Daarom denken we serieus na over het inzetten van een houtvreter bij uitnemendheid: de wisent. Omdat deze 'woudreuzen' ook nog gek zijn op het nemen van zandbaden, verwachten wij hier veel van.

REFERENTIEBEELD?

Blijft over de vraag naar de referentie. Naar welk beeld willen we toewerken? Het heeft weinig zin een precies beeld uit het verleden na te streven. Het verleden geeft ons wel inzicht in mogelijke toestanden van het ecosysteem, maar door onomkeerbare veranderingen zijn die niet meer te bereiken. De negentiende eeuw zou uit vogel oogpunt ideaal zijn, maar blijft helaas definitief verleden tijd. Wat we wel kunnen doen is proberen te streven naar: meer zand, meer water, meer bloemrijke graslanden, meer rust, minder struiken en minder bos. Maar het allerbelangrijkste, hoewel dit pas na tientallen jaren effectief wordt, is het herstellen van de duinvormende processen. Alleen zo is de ware essentie van het duingebied, namelijk de 'eeuwige jeugd', weer te realiseren.

Rienk Slings is senior adviseur Natuur en Recreatie bij PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland.

Literatuur

DROSTE-HUELSHOFF, F. (1869), *Die Vogelwelt der Nordseeinsel Borkum. Nebst einer vergleichende Übersicht der in der südlichen Nordseeländern vorkommenden Vögel.* Münster.

VLEK, R. (2005), Postuum in memoriam: de Duinpieper als Nederlandse kustbroedvogel (1828-1927). *Limosa* 78(1): 15-20.

WINKLER, T.C. (1865), *Zand en duinen.* Dockum. ZAGWIJN, W.H. (1984), The formation of the younger dunes on the west coast of the Netherlands (AD 1000-1600). *Geol. & Mijnb.* 63: 259-268.